

ANNA ZAJCHOWSKA-BOŁTROMIUK
ADAM ZAPAŁA

MIĘDZY TEKSTEM A DANYMI.
METODOLOGIA OPRACOWYWANIA CYFROWEJ EDYCJI
NA PRZYKŁADZIE
MONUMENTA VATICANA RES GESTAS POLONICAS ILLUSTRANTIA

Abstrakt. Artykuł omawia metodologię cyfrowej edycji źródeł historycznych na przykładzie projektu *Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia*. Autorzy wskazują na różnice między edytorstwem tradycyjnym a cyfrowym, podkreślając zalety modelowania danych, interaktywności oraz możliwości analizy ilościowej i jakościowej danych, oferowanych przez edycje cyfrowe. Umożliwiają one prezentację pełnych tekstów źródeł, ich kontekstualizację i powiązanie z wiedzą pozaźródłową. Projekt wykorzystuje standardy TEI XML i RDF, co pozwala na zaawansowane przeszukiwanie i wizualizację danych. Autorzy zaznaczają, że edycje cyfrowe to nie tylko narzędzia badawcze, lecz także samodzielne dzieła naukowe. Edytor cyfrowy musi bowiem znacznie głębiej analizować źródła niż tradycyjny, modelując zarówno ich treść, jak i kontekst historyczny.

Słowa kluczowe: edycje cyfrowe; źródła papieskie; TEI XML; humanistyka cyfrowa

BETWEEN TEXT AND DATA:
A METHODOLOGY FOR DEVELOPING A DIGITAL EDITION USING THE EXAMPLE
OF *MONUMENTA VATICANA RES GESTAS POLONICAS ILLUSTRANTIA*

Abstract. The article discusses the methodology of digital scholarly editing of historical sources, using the project *Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia* as a case study. The authors highlight the differences between traditional and digital editing, emphasizing the advantages of data modeling, interactivity, and the potential for both quantitative and qualitative analysis offered

Dr hab. ANNA ZAJCHOWSKA-BOŁTROMIUK, prof. KUL, prof. IH PAN – Polska Akademia Nauk, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa; Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Centrum Studiów Mediewistycznych, ul. Konstantynów 1J, 20-708 Lublin; e-mail: aniazaj@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4322-2653>.

Dr ADAM ZAPAŁA – Polska Akademia Nauk, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa; e-mail: azapala@ihpan.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3450-8286>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

by digital editions. These editions enable the presentation of full source texts, their contextualization, and integration with external historical knowledge. The project employs TEI XML and RDF standards, allowing for advanced data search and visualization. The authors stress that digital editions are not only research tools but also independent scholarly works. A digital editor must analyze sources much more deeply than a traditional one, modeling both their content and historical context.

Keywords: digital editions; papal sources; TEI XML; digital humanities

Choć od ukazania się kluczowej publikacji omawiającej różnicę między edytorstwem tradycyjnym a cyfrowym minęła już niemal dekada¹, to jednak można odnieść wrażenie, że dla większości polskich historyków nadal nie są jasne konsekwencje, jakie niesie przyjęcie podejścia cyfrowego w edytorstwie źródeł historycznych. W rezultacie metody cyfrowe są pomijane w projektach edytorskich, a do obiegu naukowego trafiają kolejne papierowe edycje źródeł, które – choć cenne – nie wykorzystują wszystkich dostępnych obecnie możliwości prezentacji wydawanych tekstów. Paradygmat cyfrowy oparty na transmedializacji, modularności, interaktywności i nielinearnym hipertekście², w którym celem edytora jest nie tylko odwzorowanie wydawanego tekstu, lecz także zamodelowanie struktur informacji w nim zawartych, pozostaje w dużej mierze nieznanym lub niezrozumiałym. Niesie to za sobą liczne nieporozumienia, jak choćby nazywanie edycją cyfrową repozytoriów skanów czy też tradycyjnych edycji zamieszczonych w Internecie w plikach PDF. Brak świadomości większości historyków, na czym polega istota pracy edytora cyfrowego, prowadzi też do pomijania cyfrowych publikacji w ewaluacji pracy naukowej badaczy i instytucji oraz do błędnej oceny kosztów i nakładu pracy niezbędnych do realizacji tego typu projektów. Celem niniejszego tekstu jest opisanie – na przykładzie edycji *Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia*³ – praktycznego wymiaru zmiany, jaką niesie dla pracy edytora przyjęcie paradygmatu cyfrowego w edytorstwie.

¹ Matthew J. Driscoll, Elena Pierazzo, red., *Digital Scholarly Editing. Theories and Practices* (Cambridge: Open Book Publishers, 2016), <https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/obp.0095>. W Polsce kwestie te omówił Marek Słoń w artykule „Principia edytorstwa źródeł historycznych w dobie rewolucji cyfrowej”, *Studia Źródłoznawcze* 53 (2015): 155–61.

² Patrick Sahle, „What is Scholarly Digital Edition?” w Driscoll, Pierazzo, *Digital Scholarly Editing*, 28–33.

³ Projekt ten pod kierunkiem Marka D. Kowalskiego realizowany jest w ramach Centrum Studiów Mediewistycznych KUL. Obecnie wydawane są dokumenty z czasów pontyfikatu Urbana VI i Bonifacego IX. W pracach zespołu uczestniczą: Urszula Zachara-Związek, Anna Zajchowska-Bołtromiuk, Adam Zapała, Łukasz Poznański oraz Anna Ledzińska i Michał Rzepiela. Szczegółowe informacje o projekcie zob. <https://csm.kul.pl/dokumenty-papieskie/> [dostęp 13.05.2025].

Rozważania te należy rozpocząć od stwierdzenia, że odpisanie, skolacjonowanie, filologiczna kontrola tekstu oraz wynotowanie występujących w nim bytów historycznych (osób, miejsc, instytucji itp.), a więc wszystkie prace wykonywane przez tradycyjnych edytorów, choć oczywiście kluczowe i wykonywane z taką samą starannością, są jedynie początkiem pracy edytora cyfrowego. Działaniem, które pochłania najwięcej czasu i uwagi, jest odpowiednie przygotowanie modelu danych, który z jednej strony pozwoli opisać w ustrukturyzowany sposób samo źródło za pomocą metadanych, z drugiej zaś da możliwość satysfakcjonującego przedstawienia informacji z niego zaczerpniętych oraz połączenia ich z pozaźródłową wiedzą historyczną. Właściwie opracowany model danych ma na celu jak najprecyzyjniej opisać rzeczywistość taką, jaką jawi się ona w źródłach, a zarazem, dzięki możliwości wieloaspektowego przeszukiwania, otwiera drogę do jakościowej i ilościowej analizy wydawanych tekstów. Przyjmując paradygmat cyfrowy, edytorstwo wychodzi zatem poza samo udostępnianie tekstu zachowanego źródła i podejmuje się modelowania przeszłości, jak rozumiał to Jerzy Topolski⁴. Podejście to pozwala również zrealizować podnoszone od lat 50. XX wieku postulaty, by traktować źródło jako fakt historyczny⁵. Zrealizowanie tych teoretycznych postulatów sprawia też, że efekt końcowy pracy edytora tradycyjnego i cyfrowego radykalnie się od siebie różni. Odpowiednio przygotowana edycja cyfrowa pod względem głębokości analizy i interpretacji opracowywanego tekstu wychodzi bowiem daleko poza tradycyjną analizę filologiczną czy objaśnienia tekstu w przypisach i indeksach. Ze względu na interaktywność cyfrowych edycji tekst staje się nie tylko naukowo opracowaną kopią źródła, lecz także narzędziem do analizy i reprezentacji przeszłości. Korzystający z takiego wydania tekstu mogą na różne sposoby wizualizować informacje zaczerpnięte ze źródła, np. w postaci map lub grafów, a wykorzystanie interfejsów opartych na dużych modelach językowych (np. czatbotów) daje możliwość generowania narracji na podstawie danych z edycji⁶.

Należy przy tym pamiętać, że nie istnieje jeden uniwersalny model edycji cyfrowych. Za każdym razem wybór metody zależy od przeznaczenia edycji oraz od charakteru wydawanego źródła. Ponieważ każda edycja cyfrowa jest zarówno prezentacją źródła, jak i narzędziem do jego analizy, to oczywiste jest, że każda

⁴ Jerzy Topolski, *Teoria wiedzy historycznej* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983), 251–55.

⁵ Brygida Kürbis, „Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych”, *Studia Źródłoznawcze* 1 (1957): 54–7.

⁶ Na temat możliwości zastosowania dużych modeli językowych w opracowywaniu i publikacji wydawnictw historycznych zob. Maria Guzik-Jureczka, Piotr Jaskulski, Adam Zapała, „Rola narzędzi cyfrowych w przetwarzaniu i udostępnianiu biogramów postaci historycznych”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 70, nr 1 (2025), 47–52, DOI 10.4467/0023589XKHNT.25.001.21319.

dyscyplina wymaga innych narzędzi badawczych, a zatem i edycja cyfrowa przygotowywana na jej potrzeby musi spełniać inne kryteria. Inaczej swoje edycje przygotowują na przykład językoznawcy, a inaczej historycy. W przypadku historyków o doborze modelu edycji będzie decydowała przede wszystkim forma źródła i stopień jego nasycenia faktami historycznymi. Innych narzędzi do analizy wymagają teksty literackie, kazania czy teksty uniwersyteckie (traktaty, kwestie dyskutowane, komentarze, mowy), które operowały przede wszystkim na poziomie idei, innych zaś akty normatywne, stanowiące lub opisujące stan prawny i bezpośrednio zaświadcające o opisanych w nich wydarzeniach, a także zawierające liczne informacje na temat miejsc, osób i instytucji. Pośrodku tego spektrum znajdują się teksty hagiograficzne (żywoty, księgi cudów) i kroniki, które obejmują zarówno opisy faktów historycznych, jak i operują fikcją literacką.

Prezentowany poniżej model edycji, wypracowany na potrzeby projektu *Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia*⁷, został stworzony z myślą o szeroko rozumianych źródłach dokumentowych (księgach wpisów, dyplomach itp.), zawierających dużą ilość danych historycznych (dotyczących osób, miejsc, instytucji itp.). Model zakłada utworzenie dwóch powiązanych ze sobą baz danych: bazy eXistDB, w której przechowywane są teksty dokumentów zaanotowanych w formacie XML zgodnie ze standardem Text Encoding Initiative⁸, oraz bazy wiedzy Wikibase, zawierającej informacje ustrukturyzowane według standardu RDF⁹. Dostęp do nich zapewniają aplikacje internetowe. Jedna, TEI Publisher, pozwala na wizualizację i przeszukiwanie edycji pełnotekstowej¹⁰, druga – danych¹¹. Edycji cyfrowej będzie towarzyszyć przygotowana na jej podstawie wersja drukowana, choć jej funkcjonalność w porównaniu z cyfrową będzie znacząco ograniczona.

⁷ Szczegółowe założenia projektu zob. Marek D. Kowalski, „«Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia» – The Programme of Editing Medieval Papal Sources Relating to Poland”, w *Quellen kirchlicher Provenienz neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte. Editions wissenschaftliches Kolloquium 2011*, red. Helmut Flachenecker, Janusz Tandecki, Krzysztof Kopiński (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu–Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2011), 27–36. Obecnie opracowywane są pontyfikaty Urbana VI (1378–1389) i Bonifacego IX (1389–1404).

⁸ Zob. <https://tei-c.org/guidelines/>. Na temat zastosowania w praktyce TEI XML w edycjach źródeł historycznych zob. Anna Skolimowska, „Korespondencja Jana Dantyszka jako laboratorium edytorstwa cyfrowego”, w *Człowiek twórca historii*, t. 5, cz. 1: *Warsztat nowoczesnego humanisty historia na progu XXI w.*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak (Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2024), 77–91.

⁹ <https://www.mediawiki.org/wiki/Wikibase> [dostęp: 21.05.2025].

¹⁰ <https://va.wiki.kul.pl/exist/apps/vaticana/index.html> [dostęp: 13.05.2025].

¹¹ Obecnie dostęp do danych zapewnia aplikacja: https://va.wiki.kul.pl/wiki/Main_Page [dostęp: 13.05.2025], w przyszłości planowane jest jednak stworzenie bardziej przyjaznego dla użytkownika interfejsu, być może z wykorzystaniem chatbota zasilanego dużymi modelami językowymi.

TRADYCYJNY SPOSÓB WYDAWANIA ŹRÓDEŁ PAPIESKICH

Ze względu na wysoce skomplikowaną naturę późnośredniowiecznych źródeł papieskich, ich edycje pozwalają dobrze zilustrować różnice w metodach stosowanych w wydaniach tradycyjnych i cyfrowych. Dokumenty papieskie stawiają przed edytorem szereg wyzwań, w odpowiedzi na które edytorstwo tradycyjne jak dotąd nie wypracowało jednolitego, satysfakcjonującego podejścia¹². Cechą wspólną niemal wszystkich dwudziestowiecznych projektów wydawniczych tego typu jest odejście od pełnotekstowej formy edycji na rzecz publikowania jedynie regestów lub ekscerptów. W konsekwencji – pomimo ponad 100 lat intensywnych prac wydawniczych prowadzonych niemal we wszystkich krajach Europy – badacz chcący zapoznać się z tekstem papieskich dokumentów w ich źródłowym brzmieniu jest zmuszony sięgnąć do materiału rękopiśmiennego. Dzieje się tak, gdyż celem wszystkich dotychczasowych projektów edytorskich nie było *de facto* udostępnienie dokumentów, ale raczej umożliwienie badaczowi odnalezienia źródła i zapoznania się z informacjami w nim zawartymi.

Wykorzystanie narzędzi cyfrowych umożliwia tymczasem udostępnienie tekstów źródłowych w ich pełnym brzmieniu, jednocześnie znacząco poszerzając możliwości ich przeszukiwania¹³. Podejście cyfrowe stawia jednak przed edytorami nowe pytania, których nie musieli zadawać sobie twórcy edycji tradycyjnych, a także czyni konieczną znacznie głębszą analizę opracowywanych materiałów, którą dotąd pozostawiano użytkownikom edycji.

Różnice między edycjami tradycyjnymi a cyfrowymi uwidaczniają się szczególnie na trzech poziomach:

- sposobu prezentacji tekstu źródłowego;
- opisanie kontekstu powstania i funkcji źródła;
- przygotowania materiału źródłowego do analizy ilościowej i jakościowej zawartych w nim danych historycznych.

¹² Podsumowanie problemów edycyjnych związanych ze źródłami papieskimi i stosowanych rozwiązań zob. Anna Zajchowska, „«Monumenta Vaticana». Koncepcje edycji źródeł papieskich w Europie – przyczyny sukcesów i porażek”, w: *Editiones Sine Fine*, red. Krzysztof Kopiński, Wojciech Mrozowicz, Janusz Tandecki (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2017), 143–62.

¹³ Na temat możliwości wykorzystania narzędzi cyfrowych do udostępniania późnośredniowiecznych źródeł proveniencji papieskiej: Adam Zapala, „The Digital Methods of Publishing 15th Century Papal Sources”, w: *From Digital to Distant Diplomats: Digital Diplomats 2022*, red. Daniel Luger, Georg Vogeler (Wien: Böhlau, 2025), 329–46.

PREZENTACJA TEKSTU ŹRÓDŁOWEGO

Kluczowym następstwem wykorzystania technologii cyfrowych przy opracowywaniu późnośredniowiecznych materiałów proveniencji papieskiej jest możliwość prezentacji pełnego tekstu źródła. Tradycyjne edycje drukowane były w tym względzie ograniczone zarówno objętością książki, jak i jej statycznym charakterem. Edytorzy, którzy musieli zdecydować się na jeden sposób prezentacji tekstu, poświęcali tekst źródła na rzecz skrótego publikowania informacji w nim zawartych. Decyzja o porzuceniu tekstu źródła wpłynęła bardzo negatywnie na badania papieskiej dyplomatyki, nie wymagała bowiem od edytorów (a za nimi od badaczy) namysłu nad formą zachowania zabytków. Na tę składa się zarówno typ przekazu (oryginalny dyplom/kopia kancelaryjna), jak i forma tekstu związana z jego formularzowym charakterem. Różnice między rozwiązaniami stosowanymi w edycji tradycyjnej i cyfrowej, wypracowanymi w odpowiedzi na rodzące się w tym zakresie problemy wynikają z możliwości każdego z mediów.

Działalność papieskich urzędów generowała zarówno oryginalne dokumenty (m.in. bulle, brewe, supliki, kwitancje), jak i ich kopie kancelaryjne wpisywane do ksiąg urzędów papieskich. Każda z tych form przekazu, choć z założenia identyczna co do treści, zawierała też właściwe sobie dodatkowe elementy (noty kancelaryjne, informacje o taksach, pieczęcie), będące śladem kolejnych etapów procedury kurialnej. O ile dyplomy trafiały do archiwów odbiorcy i po jakimś czasie większość z nich ulegała zniszczeniu (dlatego większość wydawców świadomie rezygnuje z poszukiwania oryginalnych dyplomów¹⁴), o tyle kopie kancelaryjne w dużej mierze zachowały się do dzisiaj, przede wszystkim w Archiwum Watykańskim. Zdarza się jednak, że dysponujemy zarówno oryginałem, jak i jego urzędową kopią, a czasami również kopiami z archiwów odbiorcy, np. insertami czy wpisami w kopiariuszach.

Taki stan rzeczy stawia przed wydawcą pytanie o przedmiot edycji, a także o sposób oddania w niej relacji między różnymi przekazami tego samego tekstu oraz koniecznością uwzględnienia w edycji indywidualnych informacji zawartych w każdym z przekazów. W przypadku zachowania zarówno kopii, jak i oryginału tradycyjna praktyka edytorska nakazuje wydać oryginalną bullę, a fakt istnienia urzędowej kopii jedynie odnotować wraz z podstawowymi informacjami jej dotyczącymi (sygnatura, noty kancelaryjne). Wybierając takie

¹⁴ Tylko wydawcy *Monumenta Vaticana Bohemiae* zdecydowali się na poszukiwanie dokumentów w archiwach odbiorców; zob. Zajchowska, „«Monumenta Vaticana». Koncepcje edycji”, 146.

rozwiązanie, pozbawia się jednak czytelnika możliwości zapoznania się z urzędową kopią dokumentu wraz z jej ewentualnymi odmiannkami tekstowymi, a informacje dotyczące procedury kurialnej, zawarte w notach towarzyszących kopii w księgach registrów, a odnotowane jedynie w „metryczce” dokumentu towarzyszącej regestowi, są marginalizowane, choćby dlatego, że występujące tam elementy nie były ujmowane w indeksach. Z takiej edycji nie sposób też się zorientować, jaki kształt ma tekst zachowany w registrach. Z kolei w sytuacji, gdy zachowała się tylko urzędowa kopia (a to dotyczy większości papieskich dokumentów), wydawca musi postawić sobie pytanie, czy przedmiotem jego edycji jest owa kopia, czy też zrekonstruowany na jej podstawie niezachowany oryginał. Problemy, z którymi musi się zmierzyć edytor – czy to wybierając za podstawę oryginalny dokument, czy jego urzędową kopię – wynikają ze sposobu formułowania dokumentów papieskich, a następnie ich wpisywania do ksiąg registrów.

Kancelaria papieska posługiwała się bardzo rozbudowanym formularzem o modułowej budowie¹⁵. Całe partie tekstu powtarzają się zatem w dokumentach dotyczących podobnych spraw. Papiescy pisarze dobrze zdawali sobie z tego sprawę i jeśli było to możliwe, wpisując dokumenty do ksiąg registrów, istotnie je skracali, pomijając powtarzające się fragmenty, a ich obecność zaznaczając ledwie incipitami. Te daleko idące skróty nierzadko czynią kopie z registrów zupełnie niezrozumiałymi dla czytelnika niezaznajomionego z formularzem. Na przykład przywilej posiadania ołtarza przenośnego, zachowany w kopii z registrów papieskich, zawiera zazwyczaj informację o wystawcy, odbiorcy oraz dacie wydania dokumentu. Jego treść natomiast jest zasygnalizowana jedynie incipitem arengi:

*Bonifacius etc., dilecto filio Iohanni Nicolai Malkow de Prussia, presbytero Culmensis diocesis, salutem etc. Sincere etc. Datum Rome apud Sanctum Petrum, XVI kal. ianuarii, anno quinto. Nicolaus. X. de Benevento*¹⁶.

Aby uczynić dokument zrozumiałym dla czytelnika, wydawca jest więc zmuszony do uzupełniania treści usuniętego przez kopistę formularza. Odchodzi tym samym w edycji od wiernego oddania wydawanego zabytku na rzecz rekonstrukcji oryginału.

Problemy edycyjne z formularzami dokumentów papieskich na tym się jednak nie kończą. Oryginalne bulle oraz część kopii urzędowych (np. kopie prowizji i ekspektatyw) zawierają obszerne, składające się z wielokrotnie złożonych

¹⁵ Na ten temat zob. Zajchowska, „«Monumenta Vaticana». Koncepcje edycji”, 143–162, zwł. 153–57.

¹⁶ *Archivum Apostolicum Vaticanum*, Città del Vaticano, Reg. Lat., vol. 34, f. 210v.

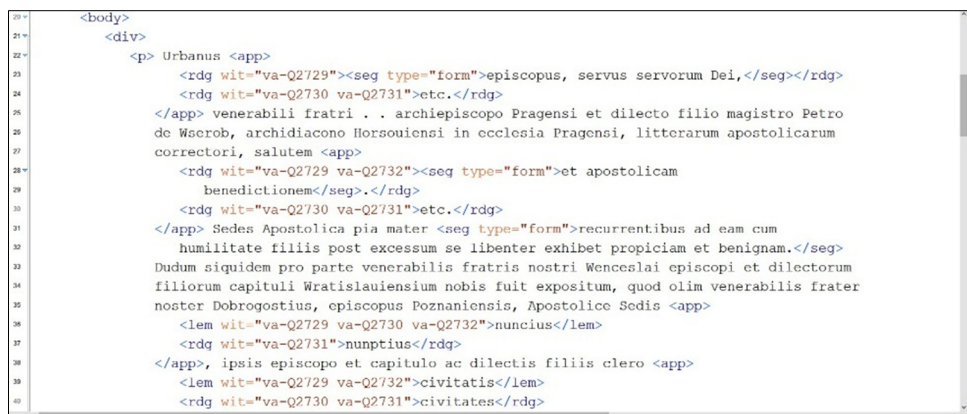
zdań, części formularzowe¹⁷. Ich obecność utrudnia lekturę dokumentów, zwłaszcza w przypadku czytelnika nieobeznanego z dyplomatyką papieską, który nie będzie potrafił oddzielić tekstu zawierającego informacje właściwe dla danej sprawy od tych, które pojawiają się zawsze w określonych typach dokumentów. W edycji drukowanej zachowanie pełnego brzmienia formularza oznaczałoby także powielanie po wielokroć identycznych, niezwykle przy tym obszernych jego partii. To właśnie ta cecha papieskiego materiału źródłowego zadecydowała o tym, że publikowano go w formie regestów lub skrótowych ekscerptów. W przypadku tych drugich część formularzową tekstu uznawaną przez redaktora za mniej istotną usuwano albo tekst uzupełniano, aby uczynić go zrozumiałym (jak np. opisanego powyżej dokumentu typu „Sincere”), a pełen formularz zamieszczano w aneksach. Takie rozwiązanie nie pozwalało jednak użytkownikowi zorientować się, jak brzmi rzeczywisty tekst zachowanych zabytków, a drukowany dokument *de facto* stawał się dziełem samego wydawcy, a więc kolejnym – obok oryginału i kopii – jego kontaminowanym przekazem.

Kwestia ta rysuje się jeszcze ostrzej w przypadku niektórych typów łask (w tym części prowizji i ekspektatyw oraz nominacji na biskupstwa), przy okazji których powstawała nie jedna bulla, ale cała ich seria. Obok dokumentu adresowanego do beneficjenta wystawiono bowiem jedną bądź kilka egzekutorii, kierowanych do osób, którym polecano realizację papieskiej dyspozycji lub informowano je o fakcie jej wydania. Choć były to całkowicie osobne dokumenty, to w registrach papieskich cały ich komplet stanowił jeden wpis. Egzekutorie zamieszczano w skróconej postaci bezpośrednio pod tekstem „głównej łaski”, opatrując je notą „simili modo”. Bulle te datowane były za pomocą formuły „datum ut supra”, a ostatnią z nich kończy nota zawierająca takse kancelaryjną dotyczącą tak dokumentu głównego, jak i bulli mu towarzyszących. Zadaniem edytora jest w tym przypadku nie tylko odpowiednie opracowanie formularza, lecz także wskazanie faktu istnienia osobnego dokumentu.

Edycja cyfrowa pozwala na precyzyjne oddzielenie tekstu poszczególnych przekazów, a także jednoznaczne wskazanie interwencji edytora. W ramach projektu „Monumenta Vaticana” stworzono możliwość wielu wizualizacji tego samego dokumentu. Na poziomie anotacji zdefiniowano różnice pomiędzy poszczególnymi przekazami, a także wskazano miejsca zawierające modyfikacje wprowadzone przez edytora (uzupełnienie bądź usunięcie formularza).

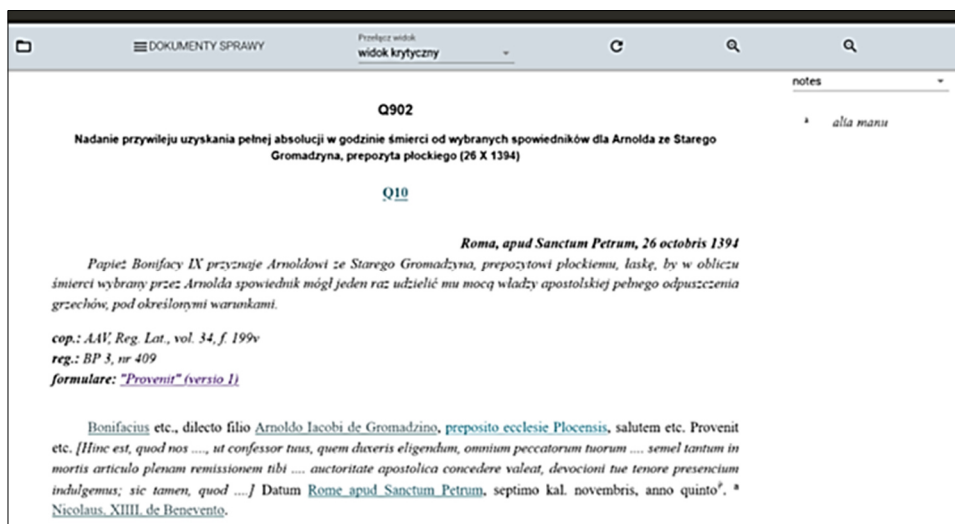
Aplikacja TEI Publisher pozwala użytkownikowi wybrać, czy chce zapoznać się z tekstem w formie zachowanej w poszczególnych przekazach („Widok źródłowy”), czy też z wersją opracowaną przez wydawcę („Widok krytyczny”).

¹⁷ Ilustrację tego zjawiska zob. Zajchowska, „Monumenta Vaticana». Koncepcje edycji”, 153–4.

Ryc. 1. Pełnotekstowa edycja dokumentu w formacie XML z zanotowanym formularzem oraz różnicami między tekstem oryginału a jego kopią

„Widok źródłowy” zawiera prezentację wiernie skopiowanego konkretnego przekazu, natomiast w „Widoku krytycznym” wizualizowane są wszystkie modyfikacje dotyczące formularza wprowadzone przez edytora, jak i całość aparatu krytycznego zawierającego odmianki tekstowe różniące poszczególne przekazy tekstu (jeśli dysponujemy więcej niż jednym), noty kancelaryjne itp. Użytkownik może również otworzyć z poziomu dokumentu nowe okno z edycją pełnej wersji formularza. W ten sposób wyraźnie rozdzielono warstwę źródłową od warstwy interpretacyjnej po stronie wydawcy.

Ryc. 2. Wizualizacja dokumentu w aplikacji TEI Publisher

OPISANIE KONTEKSTU POWSTANIA I FUNKCJI ŹRÓDŁA

Kolejną ważną cechą dokumentów proveniencji papieskiej jest to, że były one tworzone w ramach procedury biurokratycznej uznawanej za jedną z najbardziej skomplikowanych w średniowiecznej Europie. W jej toku, w ramach jednej sprawy rozpatrywanej w Kurii, powstawał nie jeden, ale cała seria różnego typu dokumentów – od supliki, przez bulle, aż po dokumenty rachunkowe¹⁸. Część z nich, jak pokazano wyżej, tworzono w dwóch wersjach: w formie dyplomu oraz kopii kancelaryjnej.

Pomimo podnoszonych od lat 50. ubiegłego wieku postulatów traktowania źródła jako faktu historycznego i konieczności opisanie w edycji kontekstu jego powstania, funkcji oraz sposobu wykorzystywania, dokumenty papieskie były zazwyczaj opatrywane w edycjach jedynie bardzo lakonicznymi informacjami o poszczególnych przekazach. Ograniczały się one zwykle do podania sygnatury archiwalnej, daty i miejsca wydania oraz regestu (który często był jedyną reprezentacją zabytku). Wydawcy nie definiowali ani z jakiego typu zabytkiem mamy do czynienia, ani jakie miał on znaczenie w procedurze kurialnej. Zrozumienie znaczenia poszczególnych zabytków zostawiono użytkownikowi, który miał wnioskować na jego temat z treści samego przekazu lub też ze swej wiedzy pozaźródłowej.

Ignorowanie funkcji poszczególnych typów dokumentów w procedurze kurialnej pozbawia czytelnika możliwości zapoznania się z całym przebiegiem sprawy w Kurii, a częściowo także zrozumienia znaczenia poszczególnych zabytków. Dla przykładu: w rejestrowej edycji „*Bullarium Poloniae*” – na dowód udzielenia przez papieża tej czy innej łaski – niejednokrotnie przywoływano zarówno tekst kopii bulli, jak i kopię prośby o nią z regestrów suplik¹⁹. Ponieważ

¹⁸ Thomas Frenz, *I documenti pontifici nel medioevo e nell'età moderna* (Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica 2008), 71–92. Zwięzłe omówienie procedur kurialnych zob. też Marek D. Kowalski, „Uwagi o «*Bullarium Poloniae*»: spojrzenie na koncepcję edycji i wykonanie”, *Studia Źródłoznawcze* 45 (2007), 72–3; Marek D. Kowalski, „Opłaty annatowe w piętnastowiecznych aktach Kamery Apostolskiej. Uwagi na temat interpretacji źródeł proveniencji papieskiej”, *Roczniki Historyczne* 67 (2001), 169–96. A także Leonard E. Boyle, „The Papal Chancery at the End of the Fifteenth Century”, w *Calendar of Entries in the Papal Registers*, t. 15: *Innocent VIII: Lateran Registers 1484–1492*, red. Michael J. Haren (Dublin: Irish Manuscripts Commission, 1978), XV–XXIV; Zapała, „The Digital Methods”, 331–2.

¹⁹ Przykłady tego typu są liczne, zob. np. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, Hubert Wajs, red. *Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 4: *1417–1431* (Roma–Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, Fundacja Jana Pawła II, Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1992), 261, nr 1423. Na temat konsekwencji wynikającej z tej praktyki zob. Adam Zapała, *Kontakty Polaków i Litwinów ze Stolicą Apostolską za pontyfikatu papieża Mikołaja V (1447–1455)* (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2021), 86.

odpowiednia interpretacja poszczególnych zabytków jednak wymaga umiejscowienia ich w kontekście innych dokumentów wytworzonych w ramach tej samej procedury kurialnej, zaczęto podnosić postulat wskazywania w edycjach dokumentów papieskich ich wzajemnych powiązań w ramach jednej sprawy²⁰.

Zastosowanie technologii cyfrowych pozwala ten postulat zrealizować o wiele pełniej niż w edycji tradycyjnej, gdyż daje możliwość nie tylko pogrupowania tekstów według spraw, lecz także lepszego opisu funkcji poszczególnych dokumentów i ich przekazów w ramach procedury kurialnej dzięki opisaniu ich wyczerpującym zestawem metadanych. Co więcej – w przeciwieństwie do tradycyjnej edycji – ze względu na nielinearność edycji cyfrowej powiązanie dokumentów w ramach sprawy nie determinuje kolejności ich prezentacji. Czytelnik edycji cyfrowej może przeglądać, sortować lub filtrować zbiór tekstów według indywidualnych potrzeb badawczych. Dokumenty, z których każdy jest osobnym rekordem bazy danych (plik XML i element w bazie Wikibase), nie są ułożone w żadnym konkretnym porządku. Kolejność ich odczytywania czy też pozycja na liście zależy od kryteriów ich sortowania i filtrowania, na które pozwalają odpowiednio opisane metadane dokumentu.

Aby precyzyjnie zdefiniować funkcję poszczególnych dokumentów w ramach jednej sprawy, w projekcie „Monumenta Vaticana” są one opisywane na trzech poziomach: konkretnego przekazu, treści dokumentu i miejsca w strukturze sprawy. Na pierwszym poziomie umieszczono zatem konkretny obiekt archiwalny, będący owocem obiegu dokumentu w Kurii, a następnie jego recepcji – dyplom, kopię kancelaryjną w papieskich registrach, kopię w archiwum odbiorcy itp. Na tym poziomie w bazie danych opisywane są noty kancelaryjne i archiwalne, pieczęcie, materiał pisarski itp. Na drugim poziomie – „tekst zabytku” – przedstawiona jest treść konkretnych dokumentów powstających w wyniku kolejnych kroków podejmowanych w ramach procedury (np. treść supliki, bulli czy zapisek w księgach Kamery). Na tym poziomie podawany jest tekst źródłowy oraz definiowane są wszystkie występujące w nim byty historyczne i ich rola w dokumencie. Na trzecim poziomie dokument umieszczany jest w szerszym kontekście „sprawy”, rozumianej jako całość działań prowadzących do wydania pojedynczej papieskiej dyspozycji. Każda sprawa jest przypisywana do wcześniej zdefiniowanej, szerszej kategorii określonej przez swój przedmiot, np. nadanie biskupstwa, ekspektatywa na beneficjum. Wskazany jest także konkretny przedmiot sprawy i beneficjent łaski.

²⁰ Takie rozwiązanie zaproponował Marek D. Kowalski, zob. „Uwagi o «Bullarium Poloniae»”, 97, oraz „«Monumenta Vaticana»”, 31, 33–5.

Takie zamodelowanie zabytków, dokumentów i spraw daje użytkownikowi możliwość zrozumienia praktycznego wymiaru procedury kurialnej i znaczenia w niej poszczególnych przekazów źródłowych, a także pozwala na odszukiwanie dokumentów na wszystkich jego zdefiniowanych poziomach. W Wikibase można więc zadawać pytania o sprawy, o poszczególne dyspozycje i dokumenty zachowane w archiwach. W aplikacji TEI Publisher zdefiniowane metadane (typ sprawy, data i miejsce wydania dokumentu, sygnatura archiwalna, typ dokumentu, rodzaj formularza itp.) stają się kryterium wyszukiwania fasetowego, pozwalającego na formułowanie zapytań o poszczególne cechy oraz filtrowanie i sortowanie według nich dokumentów.

**Monumenta Vaticana
res gestas Polonicas illustrantia**

☐ Roma, apud Sanctum Petrum 279

☐ Wrocław 1

Miejsce wystawienia

Rodzaj sprawy ☒ Pokaż top 50

☐ Egzempcja spod jurysdykcji lokalnych władz kościelnych	11
☐ Ekspektatywa na beneficjum	20
☐ Odpuszczenie grzechów w godzinie śmierci	86
☐ Prawo odprawiania mszy świętej przed świtem	4
☐ Prawo słuchania mszy w miejscu objętym interdyktem	40
☐ Prawo wyboru spowiednika	16
☐ Promocja na biskupstwo	15
☐ Przyjęcie do grona papieskich kapelanów honorowych	30
☐ Przywilej posiadania ołtarza przenośnego	56

Rodzaj sprawy

Ryc. 3. Faseta dotycząca typów spraw w edycji pełnotekstowej

Przynależność poszczególnych dokumentów do sprawy jest wizualizowana zarówno w aplikacji TEI Publisher, jak i w Wikibase. W TEI Publisher służy do tego zakładka „Dokumenty w sprawie”, dzięki której można łatwo dotrzeć do wszystkich dokumentów będących świadectwem kolejnych kroków procedury kurialnej dotyczącej interesującej czytelnika sprawy (ryc. 4 i 5). W przypadku Wikibase każda sprawa jest osobnym elementem zawierającym swą etykietę, opis, zdefiniowany typ sprawy oraz listę dokumentów na nią się składających (ryc. 6). Ponadto każdy dokument jest zdefiniowany jako część konkretnej sprawy.

The screenshot displays the 'Monumenta Vaticana' web interface. The header includes the logo, the title 'Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia', and navigation links: 'Start', 'Pobierz', 'Panel administracyjny', and a search bar labeled 'Wyszukiwanie pełnotekstowe'. Below the header, a navigation bar shows 'DOKUMENTY SPRAWY' and a view toggle set to 'widok źródłowy'. The main content area displays a document entry for 'Q2084' titled 'Promocja Wacława, księcia legnickiego, na biskupstwo wrocławskie (19 IV 1382 - 20 I 1390)'. A link to 'Q2085' is shown below. The document text is dated 'Genova, 11 octobris 1395' and describes a cardinals' college's receipt of a bishop's letter. It includes source information: 'cop.: AAV, Cam. Ap., Oblig. et Sol., vol. 47, f. 2r (or. f. 2)', 'ed.: MVB 5, nr 109; LisPolon, nr 22', 'reg.: RG 2, col. 29-30, nr 00238', and a formula: 'formulare: "Quietantia solutionis servitorum CC"'. The interface also features icons for folder, menu, and search.

Ryc. 4. Wyświetlanie dokumentów dotyczących jednej sprawy w edycji pełnotekstowej (zwinięta lista)

Ryc. 5. Wyświetlanie dokumentów dotyczących jednej sprawy (rozwinięta lista)

Ryc. 6. Element „sprawy” w Wikibase

PRZYGOTOWANIE DANYCH DO ANALIZY

W pracy historyka najważniejsza jest możliwość wykorzystania zarówno informacji dotyczących kontekstu powstania oraz funkcjonowania źródła, jak i danych w nim zawartych. Dopiero taki kompleksowy ogląd pozwala na rekonstrukcję i interpretację faktów oraz procesów historycznych. Z tego względu ważny jest dla niego nie tylko sam tekst, ale przede wszystkim informacje o przeszłości, które można wydobyć z jego formy oraz narracji przekazu. Celem każdej edycji – zarówno tradycyjnej, jak i cyfrowej – jest udostępnienie badaczom materiału źródłowego gotowego do analizy.

Źródła papieskie zawierają mnogość informacji na temat bytów historycznych – osób, instytucji, urzędów świeckich i kościelnych itp. Są one bezcennym materiałem do badań nie tylko nad ich historią, lecz także nad szerszymi zjawiskami, takimi jak kariery, relacje społeczne, dyplomacja, mechanizmy funkcjonowania instytucji kościelnych czy historia religijności. Aby móc je w pełni wykorzystać, konieczne jest uczynienie ich możliwymi do wyszukania. Przeszukiwanie korpusu tekstów wchodzących w skład edycji powinno uwzględniać zarówno pojedyncze byty, jak i nadrzędne kategorie (klasy i podklasy), do których one przynależą. Na przykład użytkownik edycji powinien mieć możliwość wyszukania konkretnego kanonika krakowskiego, wszystkich członków krakowskiej kapituły katedralnej, wszystkich kanoników kapitulnych i katedralnych, a także wszystkich dokumentów dotyczących diecezji krakowskiej. Co więcej, pożądane jest stworzenie możliwości analizy relacji między poszczególnymi bytami oraz wskazanie ich roli w poszczególnych tekstach, tak aby można było odnaleźć np. wszystkie dokumenty, których odbiorcami byli mieszczanie, albo takie, które opisują spór między osobami duchownymi a świeckimi.

W tradycyjnej edycji za opis źródła odpowiada „metryczka” dokumentu, która zawiera podstawowe informacje na jego temat (sygnaturę oryginału i kopii, istniejące edycje, opis zewnętrzny zabytku itp.). Treść dokumentu prezentowana jest w regeście, zawierającym wszystkie ważne informacje z tekstu²¹. Do łączenia tekstu źródłowego z wiedzą pozaźródłową służą przypisy rzeczowe oraz częściowo indeksy, które jednocześnie umożliwiają przeszukiwanie edycji (indeks miejsc, osób, indeks rzeczowy, indeks sygnatur itp.). Taka forma ustrukturyzowania informacji jest dostosowana do medium, jakim jest druk, i podobnie jak on, ma liczne ograniczenia. Indeksy umożliwiają jedynie proste (prowadzone według jednego kryterium) wyszukiwanie dokumentów zawierających interesujące

²¹Adam Wolff, „Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku”, *Studia Źródłoznawcze* 1 (1957): 170.

badacza informacji. Nie pozwalają na łączenie ze sobą kryteriów wyszukiwania lub czynią to w ograniczonym stopniu. Co więcej, zakres typów informacji, jakie można wyszukać w takiej edycji, jest relatywnie wąski. Pewną pomocą dla badaczy jest umożliwienie przeszukiwania pełnotekstowego przez udostępnienie pliku PDF. Nadal są to jednak rozwiązania niedoskonałe, zwłaszcza w porównaniu z tymi, jakie oferują edycje cyfrowe. Użytkownik edycji tradycyjnej, by móc prowadzić analizy na większym zbiorze danych zaczerpniętych z dokumentów, musi bowiem stworzyć swoją własną bazę danych, co jest zadaniem czasochłonnym i podatnym na błędy. Tymczasem edycja cyfrowa jest już gotową do użycia bazą danych.

W edycji „Monumenta Vaticana” każdy dokument – poza tradycyjnym regestem wyrażonym w języku naturalnym – zostaje opatrzony także regestem cyfrowym zamieszczonym w Wikibase, łączącym funkcję zwykłego regestu i „metryczki” (ryc. 7). Podobnie jak one, regest cyfrowy zawiera informacje na temat dokumentu oraz prezentacje jego treści, jednak wszystkie te dane są ustrukturyzowane, dzięki czemu mogą być zrozumiałe zarówno dla ludzi, jak i dla maszyn. W metadanych rekordów opisuje się informacje na temat kontekstu powstania i funkcjonowania dokumentu, w danych zaś modeluje się informacje zaczerpnięte ze źródła.

Każdy byt pojawiający się w dokumencie (zarówno w danych, jak i w metadanych) zostaje odpowiednio zaanotowany w formacie XML oraz ma swój osobny rekord w Wikibase (ryc. 8). Od rekordu konkretnego dokumentu w Wikibase można przejść do rekordu dowolnego występującego w nim bytu. Tam z kolei można odnaleźć informacje o wszystkich dokumentach, w których dana osoba występuje wraz z odnośnikami do nich. Jest tak, gdyż wszystkie informacje w bazie danych, zaczerpnięte z dokumentów papieskich, zawierają dodatkowo referencje do źródła, z którego pochodzą (a więc konkretnego dokumentu).

W Wikibase są definiowane także klasy i podklasy, do których należą poszczególne indywidua, oraz są opisywane ich relacje z innymi bytami. Dzięki temu jest możliwe przeszukiwanie całego zasobu na różnych poziomach szczegółowości i według różnych kryteriów. Co ważne, wykorzystywanie cyfrowych metod przeszukiwania pozwala nie tylko na prowadzenie kwerend jakościowych, lecz także generowanie podsumowań ilościowych. Pozwala więc odnaleźć np. konkretnego kanonika krakowskiego oraz wszystkich kanoników krakowskich, jak i uzyskać odpowiedź na pytanie, ilu kanoników krakowskich występuje w papieskich dokumentach, a wśród nich ilu jest beneficjentami łask. Oferuje też różne sposoby wizualizacji pozyskanych ze źródła danych liczbowych (od tabel, przez grafy, po mapy).

Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399 (Q314)

Przywilej posiadania ołtarza przenośnego dla kanonika krakowskiego Ottona z Tochołowa

[W innych językach](#)

Deklaracje

jest to	Bulla (typ dokumentu) 0 przypisów
Typ sprawy	Przywilej posiadania ołtarza przenośnego 0 przypisów
formularz	Sincere devotionis (altare portatile) 0 przypisów
dokument w sprawie	Nadanie przywileju posiadania ołtarza przenośnego kanonikowi krakowskiemu Ottonowi s. Marcina z Tochołowa (29 IV 1399) 0 przypisów
regest	Papież Bonifacy IX udziela kanonikowi krakowskiemu Ottonowi s. Marcina z Tochołowa przywileju posiadania ołtarza przenośnego. 0 przypisów
zachowane przekazy	Kopia w registrach papieskich bulli Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399 0 przypisów
data dokumentu	29 kwi 1399 0 przypisów
miejsce wystawienia dokumentu	Roma apud Sanctum Petrum 0 przypisów
był opisany w dokumencie	Bonifatius IX papa 0 przypisów
	Otto Martini de Tochołów 0 przypisów

Ryc. 7. Regest cyfrowy dokumentu w bazie Wikibase

Otto Martini de Tochołów (Q329)

Nie podano opisu
 Otto syn Marcina z Tochołowa
 W innych językach

Deklaracje

jest to

Człowiek
 ~ 0 przypisów

nosi imię

Otto (nomen)
 ~ 0 przypisów

Patronimik

Martini
 ~ 0 przypisów

pisze się z

Tochołów
 ~ 0 przypisów

płeć

Mężczyzna
 ~ 0 przypisów

charakter wystąpienia

Odbiorca dokumentu
 ~ 2 przypisy
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399

Beneficjent łaski
 ~ 2 przypisy
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399

opisana/y jako

Ottoni Martini, canonico ecclesie Cracouiensis
 ~ 2 przypisy
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399

zajmowane stanowisko

Kraków, canonicus ecclesiae cathedralis
 ~ 2 przypisy
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399
 źródło informacji Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399

występuje w dokumencie

Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399
 ~ 0 przypisów
 Bulla papieża Bonifacego IX z dnia 29 kwietnia 1399
 ~ 0 przypisów

Ryc. 8. Rekord osoby w bazie Wikibase

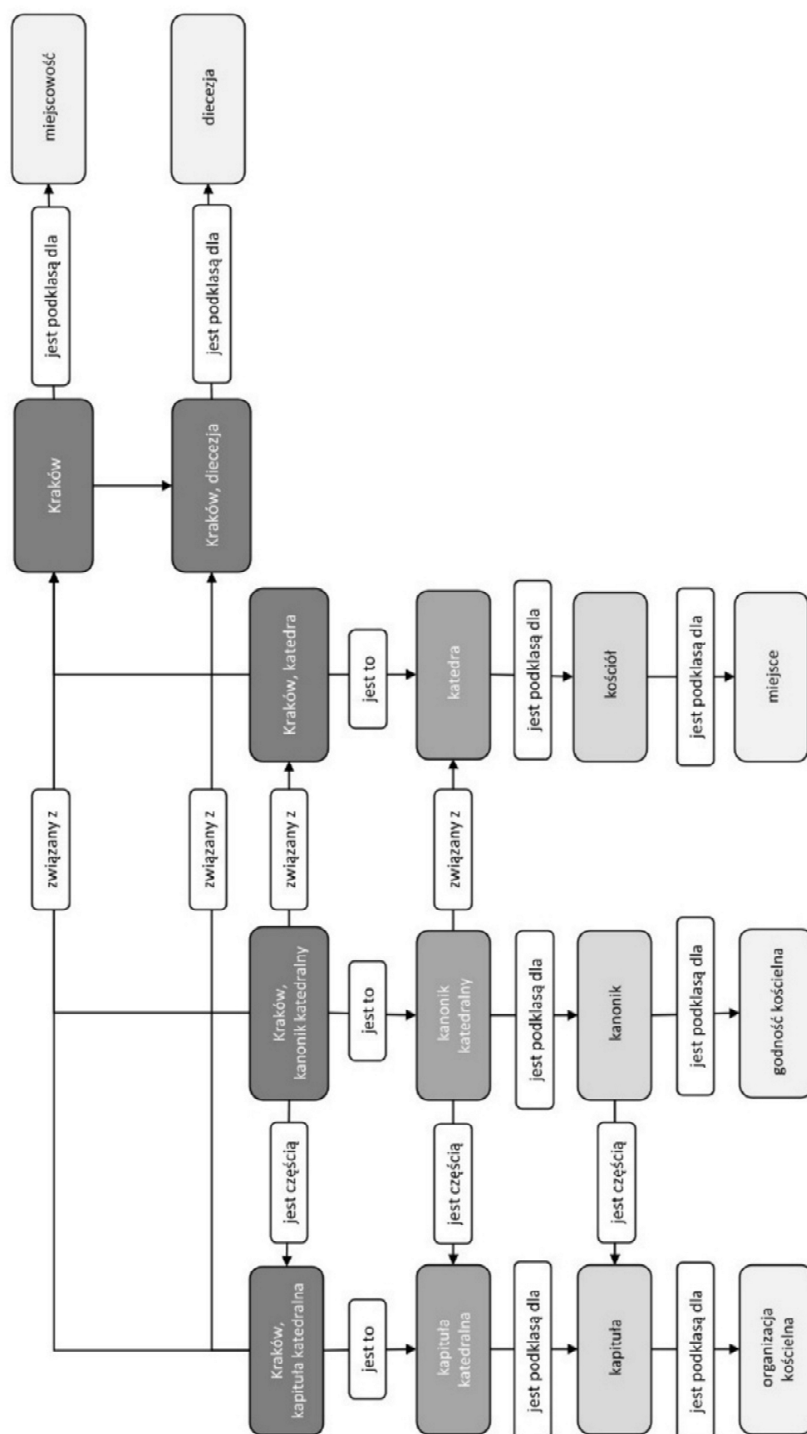
Wszystkie wyżej opisane funkcjonalności wymagają odpowiedniego przygotowania materiału przez edytora. Musi on – po pierwsze – dostarczyć wyczerpujący zestaw metadanych opisujących nie tylko sam obiekt, lecz także odpowiednio go kategoryzujących oraz określających jego funkcję, kontekst jego powstania czy sposób wykorzystywania. Po drugie – musi odpowiednio zamodelować rzeczywistość opisaną w tekście. W tym przypadku musi dokonać wyboru, czy będzie modelował samą narrację tekstu²², czy raczej rzeczywistość przezeń opisaną²³. Po trzecie wreszcie – może jednoznacznie zidentyfikować obiekty dzięki ich powiązaniom z zewnętrznymi bazami danych.

W przypadku projektu „Monumenta Vaticana” każdy z obiektów bazy danych (przekazy, dokumenty, sprawy, byty występujące w dokumentach) ma rozbudowane metadane. Pochodzą one zarówno z samego źródła, jak i z wiedzy pozaźródłowej. Na przykład beneficjum opisane w źródle jako „kanonik krakowski” zdefiniowane jest jako część krakowskiej kapituły katedralnej, ta zaś jako organizacja kościelna należąca do klasy „kapituła katedralna”. Informacja ta nie występuje bezpośrednio w źródle, została zamodelowana na podstawie wiedzy pozaźródłowej edytorów. Rozwiązanie to pozwala połączyć jednostkowy byt z całym systemem beneficjów kościelnych, odtworzonym na potrzeby projektu²⁴. Ta zasada jako zastosowana do wszystkich elementów w bazie danych – zarówno w samych danych, jak i metadanych. Analizie edytorów zostały poddane więc np. także funkcje dokumentów w procedurze kurialnej, rodzaje spraw, rodzaje papieskich rejestrów itp. Tego typu analiza zwiększa precyzję przekazanych użytkownikowi informacji i w konsekwencji umożliwia także ich skuteczne wyszukiwanie.

²² To podejście najpełniej zostało opisane w: David Zbiral, Robert L.J. Shaw, Tomáš Hampejs, Adam Mertel, „Model the Source First! Towards Computer-Assisted Semantic Text Modelling and Source Criticism 2.0”, DOI: 10.5281/zenodo.5218925, <https://zenodo.org/records/6963579> [dostęp: 21.05.2025].

²³ Problematyka ta jest dogłębnie omówiona w innym miejscu niniejszego tomu: Bogumił Szady, Adam Zapała, „Modelowanie danych w edycjach cyfrowych źródeł historycznych” (s. 7–40).

²⁴ Stworzenie ontologii beneficjów kościelnych pozostaje w sferze postulatów badawczych.

Ryc. 9. Model danych dla elementu „Kraków, kanonik kapituły katedralnej”

W kwestii przedmiotu modelowania w projekcie „Monumenta Vaticana” zdecydowano się na zamodelowanie rzeczywistości opisanej przez źródło. Głównym kryterium opisu poszczególnych bytów jest funkcja, w jakiej każdy z nich występuje w dokumencie. Osoba może np. występować w dokumencie jako jego odbiorca, ale też jedynie jako małżonek odbiorcy dokumentu czy też zmarły (przy wakansach na beneficja) lub osoba w sporze. Beneficjum może być przedmiotem nadania lub sporu, ale także opisem afiliacji osoby itp. Wykorzystanie jednoznacznie i konsekwentnie stosowanego kryterium definiowania relacji umożliwia utworzenie spójnego systemu odzwierciedlającego w sposób satysfakcjonujący struktury informacji zaczerpnięte ze źródła.

Ważną kwestią dla jakości danych jest ich jednoznaczna identyfikacja²⁵. W przypadku środowiska cyfrowego osiąga się ją przez połączenie poszczególnych bytów z identyfikatorami baz referencyjnych. Niestety polskie bazy referencyjne dla danych historycznych są wciąż we wczesnej fazie rozwoju. Brakuje takich baz dla urzędów i instytucji kościelnych, a bazy biograficzne znajdują się dopiero na początkowym etapie budowy²⁶. Taki stan rzeczy znacznie utrudnia pracę w środowisku cyfrowym. Właściwie jedynym typem danych, dla których można by stosować identyfikację w rozumieniu cyfrowym, są miejscowości. W tym przypadku problemem jest jednak niejednoznaczność informacji w materiale źródłowym. W papieskich registrach miejscowości rzadko są szerzej opisywane (np. przez informację o położeniu geograficznym lub przynależności do nadrzędnych jednostek administracyjnych), co pozwoliłoby na ich jednoznaczną identyfikację. Z tego względu w edycji nie zastosowano jednoznacznej identyfikacji, a jedynie ujednolicenie nazw na poziomie stosowanym w większości indeksów edycji drukowanych, z „Repertorium Germanicum” na czele. Nie oznacza to oczywiście, że wydawcy rezygnują z opracowania danych – wręcz przeciwnie. Jak to już zostało ukazane, ich rola polega na interpretowaniu i kategoryzowaniu informacji zaczerpniętych ze źródeł, przyporządkowywaniu ich do odpowiednich klas i podklas oraz wskazywaniu zależności między nimi. Mający te informacje użytkownik edycji może się nimi posłużyć przy samodzielnym identyfikowaniu poszczególnych bytów, opierając się na dodatkowym materiale źródłowym. A ponieważ każdy byt ma własny unikalny identyfikator, to z czasem, w miarę rozwoju baz danych, zarówno polskich, jak i europejskich (światowych), będzie można dokonać powiązań z takimi bazami.

²⁵ Postulat posługiwania się stałymi identyfikatorami i włączenia ich do Linked Open Data zgłosił Georg Vogeler (*Digitale Methoden*, 225–42).

²⁶ <https://wikihum.lab.dariah.pl/> [dostęp: 12.05.2025].

*

Prezentowane w niniejszym artykule rozwiązania zastosowane w projekcie „Monumenta Vaticana” nie są uniwersalne, lecz zostały wypracowane w odpowiedzi na konkretne wyzwania edytorskie, jakie stawiają źródła pochodzące z archiwów papieskich. Po niewielkich modyfikacjach mogą jednak znaleźć zastosowanie także w edycjach innych źródeł typu dokumentowego.

Przyjęty model edycji pozwala na jednoznaczne rozdzielenie warstwy źródłowej od warstwy interpretacyjnej. Precyzyjny opis metadanych oraz anotacja tekstu stwarzają bowiem możliwość wizualizacji tekstu w wielu wersjach. Cyfrowa edycja „Monumenta Vaticana” – jak każda dobrze przygotowana edycja cyfrowa – nie służy jedynie do udostępnienia tekstu wydawanego zabytku, lecz stanowi również narzędzie do jego wieloaspektowej analizy. Umożliwia szybsze i dokładniejsze przeszukiwanie dokumentów niż edycja tradycyjna, gdyż pozwala na łączenie wielu kryteriów wyszukiwania, a także prowadzenie kwerend na różnych poziomach ogólności (indywidualne byty, podklasy, klasy). Co więcej, efektem kwerend są nie tylko listy dokumentów, lecz także listy rekordów w bazie danych odpowiadające wskazanym przez badacza kryteriom. Listy takie mogą być następnie przetwarzane do postaci tabel, grafów i wykresów. Innymi słowy, na podstawie opracowanej przez wydawców bazy danych użytkownik edycji może za pomocą prostej operacji stworzyć własną, odpowiadającą jego potrzebom badawczym bazę i poddać analizie zawarte w niej dane. Edycja cyfrowa dostarcza zatem gotowe dane do analizy jakościowej i ilościowej. Edytor cyfrowy w dużej mierze bierze bowiem na siebie analizę treści dokumentu i udostępnia już przeanalizowane dane. O ich jakości, a więc i o użyteczności narzędzia do analizy źródeł historycznych, jakim jest edycja cyfrowa, decyduje w dużej mierze jakość modelu danych. Jego utworzenie jest pracą naukową wymagającą dziedzinowej kompetencji. Tworzone na jego podstawie bazy danych są dziełami naukowymi na równi z opracowaniami monograficznymi i jako takie powinny być uwzględniane w ewaluacji badaczy i instytucji, a także w ocenie kosztochłonności projektów cyfrowych.

Pisząc o zmianie paradygmatu w edytorstwie źródeł, warto też postawić pytanie o to, jak cyfrowa metoda edycji wpłynie na badania nad źródłami historycznymi. Kwestia ta jest powszechnie podnoszona w środowisku badaczy zajmujących się humanistyką cyfrową. Postawiła je m.in. Elena Pierazzo wskazując, że edycje cyfrowe dają nam dostęp do ogromnej ilości danych kwantytatywnych,

dostarczając jednocześnie wyrafinowanych narzędzi ich analizy²⁷. Łatwość pozyskania tych danych przez użytkowników edycji podważa wartość opracowań opartych wyłącznie na prezentacji faktów historycznych, otwiera natomiast drogę do stawiania zupełnie nowych pytań badawczych. Warto sobie zdawać sprawę, że te pytania w dużej mierze są projektowane przez edytorów cyfrowych, którzy uwzględniają konkretne typy danych w opracowywanych przez siebie edycjach. Ważne jest zatem, by opracowywaniu kolejnych edycji cyfrowych towarzyszyła dyskusja metodologiczna nad kierunkami przyszłych badań, które otwierają się wraz z epoką cyfrową.

Nie należy zapominać o jeszcze jednym ważnym wymiarze pracy nad edycjami cyfrowymi, którego znaczenie będzie w najbliższej przyszłości rosło. Tworzone w ramach pracy nad edycją cyfrową modele danych oraz oparte na nich kolekcje tekstów i bazy danych stanowią również cenne źródło eksperckiej wiedzy dla dużych modeli językowych (LLM). Obecnie głównym problemem w wykorzystywaniu sztucznej inteligencji do celów naukowych jest brak wysokiej jakości zbiorów danych. Ich dostarczanie w dużej mierze spoczywa na badaczach. Jeśli nie podejmą oni tego wyzwania, rzetelna wiedza naukowa będzie wypierana z publicznego obiegu i zastępowana pseudonaukowymi badaniami opartymi na niezweryfikowanych naukowo danych.

BIBLIOGRAFIA

- Boyle, Leonard E. „The papal Chancery at the End of the Fifteenth Century”. W *Calendar of Entries in the Papal Registers*, t. 15: *Innocent VIII: Lateran Registers 1484–1492*, red. Michael J. Haren, XV–XXIV. Dublin: Irish Manuscripts Commission, 1978.
- Driscoll, Matthew J., Elena Pierazzo, red. *Digital Scholarly Editing. Theories and Practices*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2016. <https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/obp.0095>.
- Frenz, Thomas. *I documenti pontifici nel medioevo e nell'età moderna*. Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 2008.
- Guzik-Jureczka, Maria, Piotr Jaskulski, Adam Zapala. „Rola narzędzi cyfrowych w przetwarzaniu i udostępnianiu biogramów postaci historycznych”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 70, nr 1 (2025), 39–54. DOI 10.4467/0023589XKHNT.25.001.21319
- Haren, Michael J. „Content and Method of the Calendar and Notes on the Formulary and the Schedules of Legal Clauses”. W *Calendar of Entries in the Papal Registers*, t. 15: *Innocent VIII: Lateran Registers 1484–1492*, red. Michael J. Haren, XXVII–XXXVI. Dublin: Irish Manuscripts Commission, 1978.

²⁷ Elena Pierazzo, Matthew J. Driscoll, „Introduction: Old Wine in New Bottles?”, w *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, red. Matthew J. Driscoll, Elena Pierazzo (Cambridge: Open Book Publishers, 2016), 4.

- Kowalski, Marek D. „«Monumenta Vaticana res gestas Polonicas illustrantia» – The Programme of Editing Medieval Papal Sources Relating to Poland”. W *Quellen kirchlicher Provenienz neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte. Editions wissenschaftliches Kolloquium 2011*, red. Helmut Flachenecker, Janusz Tandecki, Krzysztof Kopiński, 27–36. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu–Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2011.
- Kowalski, Marek D. „Opłaty annatowe w piętnastowiecznych aktach Kamery Apostolskiej. Uwagi na temat interpretacji źródeł proveniencji papieskiej”. *Roczniki Historyczne* 67 (2001): 169–96.
- Kowalski, Marek D. „Uwagi o «Bullarium Poloniae»: spojrzenie na koncepcję edycji i wykonanie”. *Studia Źródłoznawcze* 45 (2007): 71–97.
- Kürbis, Brygida. „Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych”. *Studia Źródłoznawcze* 1 (1957): 54–7.
- Pierazzo, Elena, Matthew James Driscoll. „Introduction: Old Wine in New Bottles?”. W *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, red. Matthew J. Driscoll, Elena Pierazzo, 1–15. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.
- Sahle, Patrick. „What is Scholarly Digital Edition?”. W *Digital Scholarly Editing. Theories and Practices*, red. Matthew J. Driscoll, Elena Pierazzo, 19–39. Cambridge, UK: Open Book Publishers 2016.
- Skolimowska, Anna. „Korespondencja Jana Dantyszka jako laboratorium edytorstwa cyfrowego”. W *Człowiek twórca historii*, t. 5, cz. 1: *Warsztat nowoczesnego humanisty historyka na progu XXI w.*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, 73–96. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2024.
- Słoń, Marek. „Pryncypia edytorstwa źródeł historycznych w dobie rewolucji cyfrowej”. *Studia Źródłoznawcze* 53 (2015): 155–61.
- Sułkowska-Kuraś, Irena, Stanisław Kuraś, Hubert Wajs, red. *Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliasque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 4: 1417–1431. Roma–Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski–Fundacja Jana Pawła II, Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1992.
- Topolski, Jerzy. *Teoria wiedzy historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983.
- Vogeler, Georg. „Digitale Methoden bei der Erforschung von Papsturkunden? – Stand der Dinge”. W *Innocenz III., Honorius III. und ihre Briefe*, red. Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl, 225–42. Wien: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023. <https://doi.org/10.7767/9783205217718.225>.
- Wolff, Adam. „Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku”. *Studia Źródłoznawcze* 1 (1957): 155–84.
- Zajchowska, Anna. „«Monumenta Vaticana». Koncepcje edycji źródeł papieskich w Europie – przy czyny sukcesów i porażek”. W *Editiones Sine Fine*, red. Krzysztof Kopiński, Wojciech Mrozowicz, Janusz Tandecki, 143–62. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2017.
- Zapała, Adam. *Kontakty Polaków i Litwinów ze Stolicą Apostolską za pontyfikatu papieża Mikołaj V (1447–1455)*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2021.
- Zapała, Adam. „The Digital Methods of Publishing 15th Century Papal Sources”. W *From Digital to Distant Diplomats: Digital Diplomats 2022*, red. Daniel Luger, Georg Vogeler, 329–46. Wien: Böhlau, 2025.
- Zbiral, David, Robert L. J. Shaw, Tomáš Hampejs, Adam Mertel. *Model the Source First! Towards Computer-Assisted Semantic Text Modelling and Source Criticism 2.0*. DOI: 10.5281/zenodo.5218925, <https://zenodo.org/records/6963579> [dostęp: 21.05.2025].

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archivum Apostolicum Vaticanum. Città del Vaticano. Reg. Lat., vol. 34, f. 210v.